

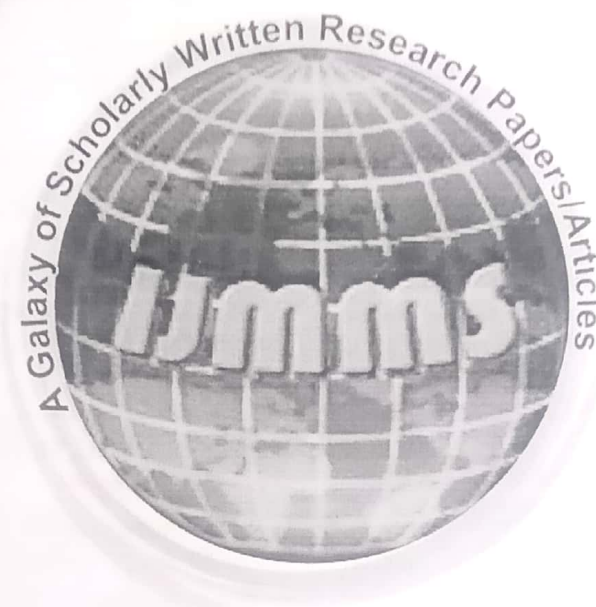
INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIFACETED & MULTILINGUAL STUDIES

UGC Approved Research Journal (Sr. 47674)

Volume V
Issue II

ISSN : 2394-207X (Print)
IMPACT FACTOR : 4.205

February 2018

Chief Editor
Dr. V. H. Mane

Executive Editor
Prof. M. P. Shaikh

www.ijmms.in

Email : ijmms14@gmail.com

VOLUME-V, ISSUE-II

ISSN (Print): 2394-207X
IMPACT FACTOR: 4.205

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIFACETED AND MULTILINGUAL STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIFACETED AND MULTILINGUAL
STUDIES

UGC Approved Research Journal (Sr. 47674)

Editors: Dr. V. H. Mane, Prof. M. P. Shaikh

Language: Multilingual

Published by

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIFACETED AND MULTILINGUAL
STUDIES

Sneh Apartment,
Flat No. 001, Samarth Nagar, New Sangvi,
Pune- 411027

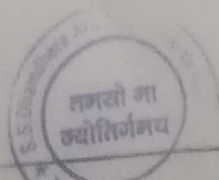
Copyrights: Editors 2014

All rights reserved

ISSN: 2394-207X (Print)
IMPACT FACTOR: 4.205

VOLUME-V, ISSUE-II

February -2018

Principal

S.S. Dhamdhere Arts & Commerce College

Talgaon, Dist. Pune-412 408

Scanned by CamScanner

Scanned with CamScanner

35	CULTURAL CONFLICT IN KIRAN DESAI'S "THE INHERITANCE OF LOSS"	Prof. Pranjali B. Vidyasagar	144-147
36	Literary Theory in Practice: A Case of Arun Kolatkar's Jejuri in light of Intentional Fallacy	Parag Prakash Chaudhari	148-151
37	Impact of ICT on College Libraries	Mr. Sumedh S.Gajbe	152-154
38	महाराष्ट्रातील कृषी विकास आणि पिकरचनेतील बदलत्या प्रवृत्ती	प्रा. डॉ. सोमनाथ वसंतराव पाटील	155-158
39	हरितगृह शेती तंत्राचे अर्थशास्त्र	प्रविण भाऊसाहेब विखे १ प्रा. डॉ. एस. जी. शिंदे २	159-162
40	ग्रामीण विकासात स्थानिक स्वराज्य संस्थांची भूमिका (महाराष्ट्राचा विशेष संदर्भ)	प्रा. डॉ. बोरावके के.एस.	163-165
41	विविध कार्यकारी सेवा सहकारी पत संस्थांचे ग्रामीण विकासातील योगदान (विशेष संदर्भ :कर्जत तालुका, सन १९९९-०० ते २००८-०९)	प्रा.डॉ.सचिन रमेश तोरडमल	166-168
42	भारतातील टोमॅटो उत्पादन व विपणन विषयक समस्या व उपाययोजना	प्रा. साहेबराव दौलत निकम	169-171
43	कृषि व ग्रामिण विकासात नाबार्डची भूमिका	प्रा.वासनीकर शामराव लक्ष्मण	172-173
44	महाराष्ट्रातील शेती: सद्यस्थिती, समस्या आणि आव्हाने	प्रा. डॉ.हनुमंत पोपट शिंदे	174-180
45	मानव अधिकार आणि भारतीय शेतकऱ्यांची सद्यस्थिती	प्रा.डॉ.अंकुश दादाराव काळे	181-184
46	भौगोलिक घटकांचा महाराष्ट्रातील शेतीच्या शाश्वतीकरणावर होणा-या परिणामांचा अभ्यास	प्रा.डॉ. रविंद्र सुदाम भगत	185-188
47	हिंदी कथा साहित्य में समाज एवं संस्कृति	डॉ. बेबी कोलते	189-191
48	समकालीन हिंदी कहानी में चित्रित नारी जीवन	प्रा. नानासाहेब जावळे	192-195
49	फणीश्वरनाथ 'रेणु' की कहानियों में ग्रामीण समाज एवं संस्कृति	डॉ. मनोहर जमदाडे	196-198
50	'हिंदी कथा साहित्य में समाज एवं संस्कृति' (मोहनदास नैमिशराय कृत 'महाशुद्र'के संदर्भ में)	डॉ. वंदना तुकाराम काटे	199-201
51	हिंदी आलोचना का विकास एवं स्त्री विमर्श	प्रा.डॉ. भगत सारिका	202-203
52	आलोचना उद्भव और विकास	प्रा.नामदेव शितोळे	204-207
53	साहित्य एवं आलोचना : पुनर्विचार की आवश्यकता	डॉ. राजेन्द्र खैरनार	208-211
54	Agriculture Planning of Gondia District in Maharashtra State	¹ Dr. Devendra K. Bisen ² Prof.Hanumant Dattatraya Shinde	212-214

प्रा. डॉ. सोमनाथ वसंतराव पाटील

एस. एस. डमढेरे महाविद्यालय, तळेगावडमढेरे ता. शिरूर, जि. पुणे

प्रस्तावना: महाराष्ट्र हे आर्थिक दृष्ट्या देशामधील एक प्रगत राज्य असले तरी शेती क्षेत्राच्या बाबतीत प्रगत राज्यांमध्ये त्याचा समावेश होत नाही. अर्थात आजही राज्याच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ५५ टक्के लोकसंख्या रोजगारासाठी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरीत्या शेतीवर अवलंबून असून महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये व औद्योगिक विकासामध्ये शेती क्षेत्र महत्त्वपूर्ण योगदान देत आहे. महाराष्ट्रातील शेतीचा विविध टप्प्यांमध्ये विकास झालेला दिसतो. या प्रत्येक टप्प्यामध्ये राज्यातील पिकरचनेमध्ये फार मोठे बदल झालेले दिसतात.

विशेषता १९९१ च्या नविन खुल्या आर्थिक धोरणामुळे महाराष्ट्रातील अन्नधान्य पिकांखालील क्षेत्र वेगाने घटत असून त्याची जागा ऊसासारखी नगदी पिके घेत आहेत त्यामुळे शेती क्षेत्रातील असमतोल वाढून महाराष्ट्रातील पिकांचे वैविध्य नष्ट होण्याचा धोका निर्माण झाला आहे.

कळीचे शब्द – शेती विकास, पिकरचना, हरित क्रांती, खुले आर्थिक धोरण

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. महाराष्ट्रातील कृषी विकासाचे टप्पे अभ्यासने
२. महाराष्ट्राची पिकरचना व पिकरचनेतील बदलांचा अभ्यास करणे.
३. महाराष्ट्रातील बदलत्या पिकरचनेचे संभाव्य परिणाम अभ्यासने.

संशोधन पध्दती: प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विप्लेवनात्मक संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला असून हे संशोधन दुय्यम स्रोतांवर आधारित आहे.

महाराष्ट्रातील कृषी विकासाचे टप्पे: महाराष्ट्रातील कृषी क्षेत्रांमध्ये झालेल्या विकासाचे व बदलांचे साधारणपणे खालील टप्पे दिसून येतात.

१. ब्रिटीश राजवटीचा काळ: ब्रिटीश राजवटीच्या काळात महाराष्ट्रातील शेतीचा फारसा विकास झाला नाही. ब्रिटीशांची धोरणे भारतीय शेती विकासास फारशी अनुकूल नव्हती त्यांचा मुख्य भर हा शेतीमधून शेतसारा गोळा करण्यावरच अधिक होता. शेतीचे निसर्गावरील अवलंबन, अप्रगत कृषी क्षेत्र, पारंपारिक उत्पादन पध्दती, जुनाट उत्पादन तंत्र, शेतीक्षेत्रांमध्ये व्यावसायिक दृष्टीकोनाचा आभाव, शेतीची अल्पउत्पादकता यामुळे स्वातंत्र्यपूर्वकाळात महाराष्ट्रातील शेती क्षेत्र अविकसित राहिले. स्वातंत्र्यपूर्वकाळात आपण अन्नधान्याच्या बाबतीत परावलंबी राहिलो.

२. स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतरचा काळ: स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या वेळी भारतात अन्नधान्य टंचाई ही एक प्रमुख समस्या होती. देशातील लोकसंख्येला पोटभर जेवण मिळण्यासाठी पुरेसे अन्नधान्य आपणाकडे नव्हते. देशाने कितीही आर्थिक प्रगती केली तरी अन्नधान्यासारख्या अत्यावश्यक गोष्टीबाबत देश पूर्णतः आत्मनिर्भर असणे आवश्यक असते. त्यामुळे स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताने अन्नधान्य उत्पादनामध्ये स्वावलंबी बनण्यासाठी विशेष प्रयत्न सुरू केले. अन्नधान्य उत्पादन वाढविण्यासाठी विशेष कार्यक्रम हाती घेउन शेती क्षेत्रामध्ये सुधारणा करण्यासाठी विविध प्रकारचे प्रामाणिक प्रयत्न करण्यात आले. मात्र या प्रयत्नांना अतिशय मर्यादित यश मिळाले आहे.

३. हरित क्रांतीचा काळ: प्रसिध्द अर्थशास्त्रज्ञ थॉमस माल्थस यांनी हरित क्रांतीचे महत्त्व खालील शब्दात अगोरेखित केले आहे.

Thomas Malthus famously predicted that the earth would not be able to support its growing population, but technologies such as green revolution have allowed the world to produce a surplus of food.

१९६० च्या दशकात अन्नधान्य उत्पादनात वाढ करण्यासाठी विशेष प्रयत्न सुरू केले. हरितक्रांतीचे प्रमुख धोरण स्वीकारून ते अवलंबण्यात आले. ही स्वामिनाशन हे भारतातील हरित क्रांतीचे प्रणेते मानले जातात. उत्पादनवर्धक बियाणे आणि बहुविध पिक पध्दती या दोन पैलूमुळे शेती क्षेत्रामध्ये अमुलाघ्र बदल झाला. संकरित बियाणांबरोबरच रासायनिक खाते, औषधे, जलसिंचनाच्या विविध पध्दती यांचा अभ्यास, प्रचार, प्रसार, व वापर करण्यात आला. त्यामुळे कृषिक्षेत्रात झपाट्याने वाढ होऊन अन्नधान्य उत्पादन ३० दशलक्ष टनांवरून २५७ दशलक्ष टनांवर पोहचले त्यामुळे अन्नधान्य तुटवड्याचा प्रश्न सोडविण्यात मोठ्या प्रमाणावर यश मिळाले आहे.

भारतामध्ये हरितक्रांतीच्या प्रयोगास यश मिळाले असले तरी कोरडवाहू क्षेत्राचे प्रमाण अधिक असल्याने महाराष्ट्रातील शेतीस हरितक्रांतीचा पूर्णपणे लाभ घेता आला नाही. भारतामध्ये हरितक्रांतीचा प्रयोग काही ठराविक राज्यांमध्येच व ठराविक पीकांच्या बाबतीतच अधिक यशस्वी झाल्याचे दिसून येते. जलसिंचनाच्या बाबतीत महाराष्ट्राची परस्थिती खुपच नाजूक असून महाराष्ट्रातील केवळ १७ टक्के क्षेत्र सिंचनाखाली आहे. महाराष्ट्रातील ८३ टक्के क्षेत्र कोरडवाहू व हंगामी पावसावर अवलंबून असल्याने राज्याला हरितक्रांतीचा विशेष फायदा घेता आला नाही.

महाराष्ट्रातील शेती ही हंगामी मोसमी पावसावर अवलंबून राहिल्याने शेतीची उत्पादकता व उत्पादनामध्ये सतत मोठे चढउतार होतात. त्यामुळे शेती विकासात सातत्य्याचा आभाव दिसून येतो.

४. जागतिकीकरणानंतरचा काळ: १९९१ मध्ये आर्थिक सुधारणांचा कार्यक्रम राष्ट्रीयपातळीवर राबविण्यास सुरवात झाली. देशामध्ये सर्वत्र जागतिकीकरण, खाजगीकरण व उदारीकरणाचे वारे वाहू लागले. जागतिकीकरणाचा प्रभाव देशाच्या व राज्याच्या शेती, उद्योग व सेवा क्षेत्रांबरोबरच लोकांच्या आर्थिक सामाजिक जिवणावर झाला. जागतिकीकरणानंतर खऱ्या अर्थाने शेतीचे अतिशय वेगाने व्यापारीकरण सुरू झाले. शेती मधून अल्पकाळात प्रचंड उत्पादन व नफा मिळवण्यासाठी स्पर्धा सुरू झाली.

मुक्त आयात निर्यात, वस्तुंची सहज उपलब्धता, जाहिरातबाजी यामुळे लोकांच्या आवडीनिवडी व जिवनशैली बदलली. मागणीची रचना व त्यास अनुसरून उत्पादनाची रचना बदलत आहे. जागतिकीकरणाचा परिणाम म्हणून आज संपूर्ण बाजारव्यवस्थाच बदलून गेली आहे. लोकांच्या आवडी निवडी प्रचंड वेगाने बदलत आहेत. पिकतं ते विकण्याची पुरवठाप्रधान शेती मागे पडली आणि विकलं जाईल ते विकण्याची मागणीप्रधान शेती उदयाला आली. आयातीवरील निर्बंध हटवल्यामुळे विदेशातील मालाशी स्पर्धा करावी लागत आहे. शेतमालाच्या जागतिक मागणी पुरवठ्यामधील चढ उतारांमुळे देशांतर्गत शेतमालाच्या किमतीत अस्थिरता वाढत आहे. कृषी क्षेत्राला या सर्व घटकांचा सामना करावा लागत आहे. त्यामुळे शेतीक्षेत्रापुढे अनेक नवनविन आव्हाने निर्माण होत आहेत.

महाराष्ट्रातील पिकरचनेतील बदल: महाराष्ट्रातील शेती क्षेत्रामध्ये विकासाच्या विविध टप्प्यामध्ये जे बदल झाले या सर्व बदलांचे राज्याच्या शेती क्षेत्रावर व विशेष करून महाराष्ट्रातील पिकरचनेवर फार मोठे परिणाम झाले

महाराष्ट्रातील पिकरचनेमध्ये जे वेगाने बदल झाले ते खालील तक्त्यामध्ये दर्शविले आहेत

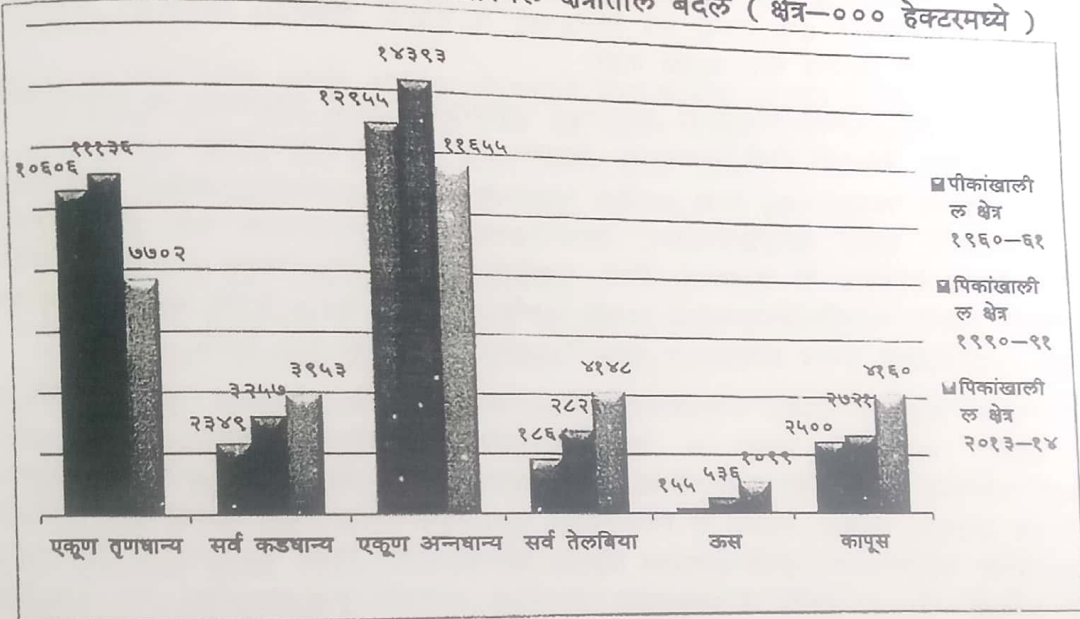
महाराष्ट्रातील पिकरचना

(क्षेत्र-००० हेक्टरमध्ये)

पिकांचा तपशील	पिकां खालील क्षेत्र ६०-६१	पिकांचा वाटा टक्के	पिकां खालील क्षेत्र ९०-९१	पिकांचा वाटा टक्के	पिकां खालील क्षेत्र १३-१४	पिकांचा वाटा टक्के	बदल १९६० ते १९९० टक्के	बदल १९९० ते २०१४ टक्के
भात	१३००	६.९	१५९७	७.३	१६१२	६.९	२२.८	०.९
गहू	९०७	४.८	८६७	३.९	१०९७	४.७	-४.४	२६.५
ज्वारी	६२८४	३३.३	६३००	२८.८	३०४८	१३.१	०.३	-५१.६

बाजरी	१६३५	८.६	१९४०	८.८	७६२	३.३	१८.७	-६.०७
इतर तृणधान्य	४८०	२.५	४३०	१.९	११८४	५.१	-१.०	१.७४०
एकूण तृणधान्य	१०६०६	५६.३	१११३६	५०.९	७७०२	३३.३	५.०	-३०.८
सर्व कडधान्य	२३४९	१२.४	३२५७	१४.९	३९५३	१७.१	३८.७	२१.३
एकूण अन्नधान्य	१२९५५	६८.८	१४३९३	६५.८	११६५५	५०.४	११.१	-१९.०
सर्व तेलबिया	१८६८	९.९	२८२६	१२.४	४१४८	१७.९	५१.३	४६.३
ऊस	१५५	०.८	५३६	२.४	१०९९	४.७	२४५.८	१०५.०
कापूस	२५००	१३.२	२७२१	१२.४	४१६०	१८	८.८	५२.८
तंबाखू	२५	०.१	८	०.०४	२	०.०१	-६.८	-७५०
पिकाखालील स्थूल क्षेत्र	१८८२३	१००	२१८५९	१००	२३११६	१००	१६.१	५.७

संदर्भ-महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी.२०१४-१५.पान नं.९३.
महाराष्ट्रातील प्रमुख पिकाखालील क्षेत्रातील बदल (क्षेत्र-००० हेक्टरमध्ये)

वरील तक्ता आणि अकृतीच्या आधारे महाराष्ट्रातील पिकरचनेमध्ये झालेल्या बदलांचे पिकनिहाय विप्लेषण पुढील प्रमाणे.

१. अन्नधान्य पिके : महाराष्ट्रातील पीकपध्दती ही खाद्यान्नपिकांना महत्व देणारी असून महाराष्ट्रातील एकूण पीकाखालील क्षेत्रामध्ये अन्नधान्य पीकाखालील क्षेत्राचा वाटा नेहमीच अधिक राहिला आहे. १९६०-६१ ते १९९०-९१ या जागतिकीकरणपूर्व कालावधी मध्ये महाराष्ट्रातील अन्नधान्य पीकाखालील क्षेत्र ११.१ टक्क्याने वाढल्याचे दिसते. मात्र १९९०-९१ ते २०१३-१४ जागतिकीकरणानंतरच्या कालावधीत महाराष्ट्रातील अन्नधान्य पीकाखालील क्षेत्र १९ टक्क्याने घटले आहे.

२. तृणधान्य पिके : खाद्यान्न सुरक्षेच्या दृष्टीने तृणधान्य पिकांना नेहमीच अधिक महत्व राहिले आहे. असे असले तरी जागतिकीकरणानंतरच्या कालावधी महाराष्ट्रातील तृणधान्य पीकाखालील क्षेत्राचे प्रमाण ३०.८ टक्क्याने घटले आहे.

पिकनिहाय विचार करता तृणधान्य पीकाखालील क्षेत्रामध्ये सर्वाधिक वाढ ही अनुक्रमे इतर तृणधान्य (१७.४ टक्के) गहू (२६.५ टक्के) व सर्व कडधान्ये (२१.३ टक्के) या पीकांच्या बाबतीत झालेली दिसते. इतर तृणधान्य पीकाखालील क्षेत्रामध्ये सर्वाधिक वाढ झाली असली तरी राज्याच्या स्थूल पीकाखालील क्षेत्रामध्ये या पीकाचा वाटा नाममत्र (५ टक्के) आहे. तर ज्वारी बाजरी या पीकाखालील क्षेत्राचे घटत

Principal

S.S. Dhamdhare Arts & Commerce College
Talegaon Dhamdhare, Tal. Shirur,
Dist. Pune-412 208

Scanned by CamScanner

आहे. १९९०-९१ ते २०१३-१४ या जागतिकीकरणानंतरच्या कालावधी बाजरी खालील क्षेत्रामध्ये सर्वाधिक (६०.७ टक्के) तर ज्वारीखालील क्षेत्रामध्ये (५१.६ टक्के) घट झाली आहे.

३. कडधान्य पिके : जागतिकीकरणपूर्व कालावधी मध्ये कडधान्य पीकाखालील क्षेत्र ३८.७ टक्क्याने वाढल्याचे दिसते. तर जागतिकीकरणानंतरच्या कालावधी ते २१ टक्क्याने वाढले आहे. १९६० ते २०१४ या कालावधीत एकुण लागवडीखालील क्षेत्रामध्ये कडधान्य पीकाखालील क्षेत्राचे प्रमाण १२ टक्क्यांवरून १७ टक्क्यांपर्यंत वाढले आहे. परंतु कडधान्याच्या मागणी पुरवठ्यातील असमतोलांमुळे कडधान्याचे बाजारभाव वेगाने वाढत आहेत. त्यामुळे कडधान्ये सर्वसामान्य गरीब लोकांच्या आहारातून नामशेष होण्याची भिती निर्माण झाली आहे.

नगदी पिके: महाराष्ट्रातील शेतीचे व्यापारीकरण अतिशय वेगाने होताना दिसत आहे. १९६०-६१ ते २०१३-१४ या कालावधी मध्ये भारतातील ऊस या नगदी पीकाखालील क्षेत्र सर्वाधिक वाढले आहे. जागतिकीकरणपूर्व पहील्या टप्प्यात ऊसाखालील क्षेत्र २४५ टक्के तर जागतिकीकरणानंतरच्या टप्प्यामध्ये ते १०५ टक्क्याने वाढल्याचे दिसते. त्या खालोखाल कापूस (५२ टक्के) व तेलबिया (४५.२० टक्के) खालील क्षेत्र वाढले आहे.

महाराष्ट्रातील बदलत्या पिकरचनेचे संभाव्य परिणाम : थोडक्यात महाराष्ट्रातील शेतीच्या विकासाबरोबरच महाराष्ट्रातील पिकरचनेमध्ये प्रचंड वेगाने बदल होत आहेत. महाराष्ट्रातील शेतीची वाटचाल बहुपिक पध्दती कडून विशिष्ट पिक पध्दतीकडे होताना दिसत आहे. गहू, तांदुळ या पिकांखालील क्षेत्र वाढत आहे. जलसिंचनाची प्रचंड समस्या असलेल्या महाराष्ट्रातील कोरडवाहू क्षेत्रासाठी ज्वारी व बाजरीसाठी पाण्याची कमी आवश्यकता असल्याने ही पीके वरदान ठरतात मात्र बाजारव्यवस्थेमध्ये टिकाव धरू न शकल्यामुळे या पीकांखालील क्षेत्र अतिशय वेगाने घटत आहे. ऊसासारख्या नगदी पीकास खुप मोठ्या प्रमाणावर व बाराही महिने पाण्याची व अधिक खतांची आवश्यकता असते त्यामुळे भुगर्भातील जलस्रोतांचा अपव्यय होण्याबरोबरच जमिनीचा पोत बिघडला आहे. पीकांचे वैविध्य नष्ट होण्याचा धोका निर्माण झाला असून शेती विकासांमध्ये असमतोल वाढत आहे.

संदर्भ

1. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, २००८-०९, २०१४-१५,
2. रमेश पाध्ये, 2015, शेती तंत्रकरी आणि अर्थकारण, द युनिक अॅकेडमी, पुणे.
3. Datt and Sundram, 2015, S.Chand and Company Pvt.Ltd. New Delhi.
4. Agricultural Statistics at a Glance (2014), Directorate of Economics and Statistics, Department of Agriculture and Cooperation, Ministry of Agriculture, Govt. of India.
5. Joshi Mahesh (1999), "Green Revolution and its Impacts", A.P.H. Publishing Corporation, New Delhi,
6. <http://agri.mah.nic.in>
7. www.maharashtra.gov.in
8. <http://www.agricrop.nic.in>

